

24.56x30.3	1/2	8	עמוד	מקור ראשון - שבת	13/01/2017	56773382-1
אוניברסיטת בר איל - 80039						

סיפור משיש שבור

"כשהתקרבותי למצבות החלו אותיות עבריות קופצות לעיניי. הרגשתי שאני מהלכת בין דפיו של ספר שנקבר והוחזר לחיים. במקום דפי קלף - דפי שיש". מסע בעקבות יהדות מקדוניה, שנעלמה בעשן ארובות השואה

להתאמץ כדי לראות את ההקבלה בין סופה של הכיתה הפולנית לסופה של הקהילה בביטולה ובעוד כמה קהילות שבהן עברנו בדרכנו בבלקן. ביניהן סקופיה, בלגרד, ניש ושטיפ, קהילות שצלקות בתי הקברות והריק הגדול מזכירים את קיומן.

אלבום תמונות מפורט

בביטולה אין יהודים. שני עמודי בית הכנסת "יוצאי קהילת פורטוגל" הם שרידים יתומים לקיומה של קהילה יהודית במקום במשך 500 שנים. בית הקברות היהודי בכניסה הצפונית לעיר הוא השריד המרכזי של הקהילה. ביום שבו ביקרתי בו הובא לידיעתי העתק מסמך ממאוס 1944 שחתום על ידי מפקד המשטרה הבולגרית במקום. במסמך מדווח מפקד המשטרה לממונים עליו ששטריו אספו בארבע לפנות בוקר את 3,531 היהודים שהם 793 משפחות וכולם נשלחו ברכבת לסקופיה לנקודת איסוף יהודי ביטולה נשלחו לנקודת האיסוף והריכוז בבית החרושת "מונופול" עם שאר יהודי מקדוניה. משם, כעבור שלושה ימי ריכוז ללא אוכל ושתייה, ב-11 בחודש מאוס 1944, נשלחו עם כל יהדות מקדוניה ברכבות לטרבלניקה. המשטרה הבולגרית בימי המלחמה גילתה יעילות ופקדה על הקהילה היהודית להצטלם. גברים, זקנים, נשים וטף הצטלמו אצל הצלם המקומי. תחת כל תמונת דיוקן צוין שמו של המצולם, שנת הולדתו, מקצועו וכתובתו. כך, ביום פקודה היה בידי המשטרה מסמך מלא ומפורט של כל בתי האב. לאחר המלחמה נמצא העתק האלבום בידי הצלם, שהיום איש אינו יודע את שמו, והוא מהווה מסמך מדויק שעל פיו אנו יודעים מי היו על הרכבת לטרבלניקה באותו יום ארוך.

ביטולה הייתה בעבר עיר בעלת קהילה יהודית תוססת ושני בתי כנסת הנושאים את שם המוצא: קהילת פורטוגל וקהילת ארגון. לפני כשנה, כשטיילתי בעיר והגעתי לבית הקברות, הלך איתי קולה של ג'ני לבל, כשהיא לוחשת את שמות המקומות: ביטולה-מונסטיר, אוכריד, סקופיה, ניש ושטיפ; שמות ערים ועיירות שקהילות יהודיות ספרדיות חיו בהן במשך מאות שנים תחת השלטון העות'מאני. יצרו, בנו מוסדות קהילה, ריכרו וכתבו עברית ולדינו, מקדונית, תורכית ויוונית ושפות נוספות שסבבו אותם. כולם היו מיעוטים מול שלטון העות'מאנים והיו אלו לצד אלו. ג'ני לבל חקרה וסיפרה ואני הקשבתי, אך לא הפנמתי. בשנים האחרונות, דווקא לאחר מותה, אני הולכת אל הדרכים שהיא שלחה אותי אליהן ומחפשת את האנשים, המקומות, העדויות. ספרה היחיד במינו "גאות ושבר" על תולדות יהודי מקדוניה, שלא זכה להתייחסות בחייה, כאילו סיפר סיפור על שבת נכחד באפריקה. בימים אלה, כשהתעניינות ביהדות הבלקן מתעוררת, ספריה של לבל זוכים להכרה ומהווים מקור חשוב להבנת חייה ומותה של הקהילה האבודה.

קינה לתפארת

בקיץ 2016 שבתי לבית הקברות בביטולה, לבחון את השינוי שחל שם במהלך השנה האחרונה. הפעם, הצהוב המחולט של עשבי הקיץ הכלואים בין הגדרות הופר, והצבע היה אפור. עליו היו מונחים לוחות של מצבות אבן, חלקן כהות וחלקן מכוסות בלוחות שיש. מרחוק נראה

כימים אלה, כאשר התרבות הישראלית סוערת סביב שאלות זהות של "מזרחיות" מול "אשכנזיות" וניסיון הגדרה עצמית מחדש של בני הדור השלישי, אני מוצאת עצמי מחפשת אחרי סיפורה של קהילת מגורשי ספרד, אחר סיפורן של קהילות יהודי הבלקן מבולגריה ומדינות יוגוסלביה לשעבר. משוטטת בין ערים, בדרכים, במקומות שחרבו או במקומות שהם רק שם שנותר לאחר העלם קהילה. בין בתי כנסת ריקים ובעיקר בתי קברות עתיקים, שעברית עשירה ומדויקת מתובלת בפסוקים ובפיוטים וזעקת בהם מתוך האבנים. מדובר בבני משפחתי, בשבט שאליו אני שייכת, בזהות שממנה אני גוזרה. מדובר בספור שאין מי שיספר אותו.

בשיח הנוכחי, הקולני והאלים המתקיים בארץ תחת תורת "שירה" ו"תרבות", הם נעלמים. אני מקוששת ימים ורגעים במרחב, רודפת אחרי השאלה שמוצאה בדיכטומיה המדומה של "מזרח" מול "מערב": איך יכול להיות שספרדים נספו בשואה? יהדות ספרד היא חלק מהמרחב הים תיכוני, היא נושאת בתוכה את זכר המערב שבמזרח ואת המזרח שבמערב ואת צלילי שפת הלידנו. שפה שעלתה עם דובריה בעשן ארובות אושוויץ וטרבלניקה ולפעמים סתם בתוך משאיות הגז האכזריות. השאלה הבוקעת מלב הדיכטומיה והברות, "אם אתם ספרדים, איך יכול להיות שאתם ניצולי שואה?", מחייבת תשובה, מחייבת להגדיר מחדש מושגים של היסטוריה וזהות במרחב הישראלי.

שדה של שום דבר

אחד ממסעותי החזירי אותי בשנים האחרונות למקדוניה, שהייתה לאחר מלחמת העולם השנייה חלק מיוגוסלביה. בשנת 1976, בהיותי סטודנטית צעירה, מצאתי עצמי כמסע תרמילאי ובביקור במחנה הקיץ של הקהילה היהודית בפירובץ, היום קרואטיה. מאז נפשי קשורה בנפש של הקהילה היהודית הקטנה, שרידי שרידיה של קהילה גדולה ותוססת שממנה הגיעה משפחתי. חייתי והתבגרתי עם אנשיה וגדלתי על ספריה ומחקריה של ג'ני לבל, הראייה למקום של כבוד בכותל המזרח של המחקר על יהדות הבלקן בכלל ויהדות מקדוניה ובלגרד בפרט. לאחרונה יצא ספרי "שירי אורפיאה" בשפה המקדונית בהוצאת "מגור" בסקופיה שבמקדוניה. אמנם מדובר באוכלוסייה של שני מיליון תושבים ובשפה אוטורית למדי, אך עבורי זו אבן דרך חשובה.

מיד לאחר זאת הספר, בקיץ 2015, כיוונתי עצמי לביטולה, היא מונסטיר, ולבית הקברות היהודי שנוסד שם בשנת 1497. עמדתי בשעריו הלכנים והוא נפרש לעיני על מורד גבעה בקוצי הקיץ, בעשבייה צהובה המשתרעת מגרד לגרד. מאז פברואר 1943 לא התקיימה בו לוויה ולא קברו בו איש. בית הקברות נראה היה כשדה קוצים מגורד, שדה של שום דבר, חשוף לשמש הקיץ הקשה.

באותו קיץ הייתי בביטולה עם הצגת התיאטרון "הכיתה שלנו", שיתוף פעולה של הבימה והקאמרי בנימויו של חנן שנר. המסע נערך ביזמתו של שגרירי ישראל במקדוניה, דן אוריין, שיוזע שאין שגרירה טובה מהתרבות. המחזה,

שנכתב על ידי המחזאי הפולני טדאוש סלובוד'אנק, מעלה את נושא היחסים בין היהודים לפולנים בתקופת מלחמת העולם השנייה, ויוצא נגד אושיות החברה הפולנית ונגד הכנסייה הקתולית המטיפה לשנאת זרים. בהצגה משתתפים עשרה ילדים הגולים באווירת גוענות, שנאה ודעות קדומות. המחזה עוקב אחר כיתה של תלמידים יהודים וקתולים בכפר קטן בומן המלחמה, ועל הבמה אנו עדים למערכת יחסים הולכת ומסתבכת, ממשחקי ילדות לאונס ולרצח. המחזה מבוסס על אירוע שקרה בכפר ידוואבנה ב-10 ביולי 1941, כאשר הפולנים הקתולים פרצו לבתי היהודים, שכניהם וחבריהם מילדות, סחבו אותם בחבלים לאסם והעלו 1,600 מהם באש.

המחזה מזכיר סיפורים דומים שקרו במקדוניה ובמקומות אחרים בבלקן. במאוס 1944 כונסו יהודי מקדוניה בבית החרושת "מונופול" בסקופיה על ידי המשטרה הבולגרית ועל ידי השכנים לצורך שילוחם לטרבלניקה. לא צריך

קצה חוט לסיפור שהלך לאיבוד יחד עם בני הקהילה. בתמונה העליונה - בית הקברות בתחילת עבודות החישוף, 2015. למטה: שנה מיום תחילת העבודות צילום: מתוך דוח משלחת התייעור והשימור לביטולה

19.3x25.47	2/2	9 עמוד	מקור ראשון - שבת	13/01/2017	56773403-5
אוניברסיטת בר איל - 80039					

סיפור משיש שבור

« המשך מעמ'9

לאחר מאות שנים תחת שלטון זר זכתה מקדוניה לעצמאות. חשיפת הסיפור היהודי הוא חלק מיצירת הזהות החדשה של העם הקטן הזה. ומה נשאר מהיהודים? עשן ובתי קברות

כאילו משהו השליך קוביות מאורכות באי סדר ובכל זאת בכיוון מסוים. מרחוק ראיתי דמויות עובדות בשטח, מריצות וקלשונים, אנשים חופרים ועובדים. דניאלה האדריכלית וביליאנה המשוררת התלוו אליי, וככל שהתקרבנו החום הכבד הכה בנו. נאחותי בבקבוק המים אך הייתה בי התרגשות רבה. הלוחות השחורים נראו כמצבות אילמות. כל לוח שחור הוא קבר ללא שם. ביניהם נראו לוחות לבנים ושברים. ככל שהתקרבותי החלו אותיות עבריות בסגנונות חריטה שונים קופצות לעיניי. מתוך היעצה המלווה והדמעות שירדו על פניי, מצאתי עצמי קוראת כמתוך ספר או דף עיתון כיתובי מצבות שניקו אותן היטב לאחרונה. הנה מצבתו של חיים שמעיה ארואסטי, כה עברי, כה פיוטי: איש ישר ונאמן, לקבר הובל בשנת ע"א לימי חייו, מי ימחה דמעת בנו ובנותיו וכל קרוביו הבוכים במר נפשם עליו כי כבר נקצץ חוט חייו. ועוד: חיים שמעיה ארואסטי, נפטר 29 אלול שנת 5996 תנצבה. או מצבה של אישה: אבן מקיר תועק אניה ואניה על האי שופרא דבלי בעפרא האשה הכבודה והצנועה הנפטרת בקיצור שנים מרה חנה בת אסתר, מנוחתה כבוד בשמונה עשר לחודש כסליו שנת חמשת אלפים ושש מאות וחמישים ליצירה תהא נפשה צרורה בצרור החיים.

דניאלה שאלה אותי לגבי העיטורים שעל הלוחות ומשמעותם. היא הצביעה על שכלונה של ידי כוהנים פרושות, וכך הבחנתי שאנו בחלקת הכוהנים הסמוכה לגדר, כשבראשה של כל אחת מהמצבות היו שתי ידיים פרושות. הרגשתי שאני מהלכת בין דפיו של ספר שנקבר והחזור לחיים, במקום דפי קלף – דפי שיש.

סביב עברו אנשים והתרגשו מעצם הגילוי, ואילו לבי היה עם העברית הנפרשת על המצבות, כאילו ישבה על הר היתים ולא אי שם בקצה הבלקן. על כל מצבה סיפור משובץ בחלקי פסוקים בעברית. ביניהן מצאתי מצבה אחת שכולה לדינו באותיות עבריות, מצבה אחרת מערכת עברית בארמית, ולרובן מסגרת סגנונית המתחילה בפסוק קינה ומסתיימת בתאריך העברי המדויק, יום פטירתו של המנוח. שלוש מצבות סמוכות זו לזו סיפור על נשים שנפטרו בשעת הלידה וקינת

הבעל והיתומים זועקת מהאבן. מצבה אחרת מספרת כמו מתוך קטע עיתונות יומית במחלקת הפליים את סיפורו של אדם צעיר שיצא מאוכרזי בדרכו לביטולה ובדרך התנפלו עליו בני בליעל, שדרו אותו והרגוהו. אלמנתו הכינה מצבה מפוארת ונשאה קינה לתפארת.

בשנות שלטון הקומוניזם לא הייתה גישה לבית הקברות של ביטולה. מצבו של בית הקברות העתיק ביותר בבלקן היה חרפה. בית קברות של קהילה יהודית שנשאה איתה את זיכרון גירוש ספרד, שעיניה היו נשואות לציון בתקווה משיחית ששבתאי צבי הצליח להפיח, להדליק ולכבות. יהודי קהילה נעלמו ביחד, כגוף אחד וגורל אחד בעשן הארובות, מאחוריהם השאירו מסמך באבן, בתי קברות, עדות לחיים שהיו שם.

בשנתיים האחרונות חל שינוי דרמטי. כוחות מקומיים וכוחות ישראליים חברו יחד לשקם את בית הקברות, בסקופיה הוקם מוזיאון השואה של יהדות מקדוניה ואיתו הוקמה גם קרן השואה. לאחר מאות שנים תחת שלטון זר זכתה מקדוניה לעצמאות. עצמאות פירושה גם חיפוש אחר זהות. חשיפת הסיפור היהודי היא חלק מיצירת הזהות החדשה של העם הקטן הזה. ומה נשאר מהיהודים? עשן ובתי קברות. כך החלה התעוררות והתעניינות סביב נושא בתי הקברות בשטיפ, ניש וביטולה ובמקדוניה בכלל.

חיים וחגים משותפים

דן אוריין, שגריר ישראל במקדוניה, החל להניע את הנושא יחד עם ד"ר שלי לוי דרומר, מהנציגים הבודדים של הקהילה החיים היום. הצטרפו והתגייסו לנושא נציגי אוניברסיטאות מקומיות, בשיתוף עם אוניברסיטת בר אילן, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת אריאל. ההפתעה הגדולה הייתה מימה, עורכת דין ויועצת עסקית שהקימה עם ארבע נשים נוספות עמותה ששמה "ארכא", שקשרה עצמה לישראל ולקהילה היהודית הנעדרת, ומלווה את הפרויקט.

מימה אומרת לי בפגישתנו האחרונה, רגע לפני שאני יוצאת לשרה התעופה: "תראי כמה אני עוסקת, ככלל לא במקצוע שלי, כולי נכבשתי לסיפור בית הקברות היהודי. אבל למעשה לא מדובר בבית הקברות. מדובר בחיים משותפים של מיעוטים שונים שחיו כאן יחד תחת השלטון העות'מאני. מוסלמים, נוצרים, יהודים – אלה ידעו את השפות של אלה, אלה היו מעורבים בחיים ובחגים של אלה. לסבי היה מפעל לייצור ממתקים בשוק. הוא נהג לספר לי איך היה מכין את הממתקים המתאימים לכל אחד מהחגים של היהודים, הנוצרים או המוסלמים. ממנו שמעתי לראשונה את המילה 'סוכות'. הרי יהודים כבר לא היו, אבל הסיפורים היו".

למימה ולחבורה המקדונית-ישראלית המתהווה סביבה יש תוכנית שהולכת וקודמת עור וגידים. המשך בעמ' 15 <<

בית הקברות מהווה קצה חוט לסיפור שהלך לאיבוד יחד עם בני הקהילה במאוס 1944. בתהליך בניית הזהות של מקדוניה המדינה וביטולה העיר, לסיפור היהודי יש מקום חשוב, והעמותה מתכוונת לאסוף כל הומר דוקומנטרי, לתחוק ולשמר את הקיים, לפתח פארק הכולל חורש ועצים סביב בית הקברות ולהקים מוזיאון יהודי שיהווה מקום לספר את סיפורה של יהדות הבלקן. בשולי שיחתנו שאלתי את מימה האם נמצאו פנקס הקהילה או מחברות החברה קדישא, ולאן נעלמו הספרים ומסמכי הקהילה.

להפתעתי, מימה סיפרה לי שלאחרונה התקבלה ידיעה על מורה אינטלקטואל בן העיר שהבין לפני גירוש יהודי העיר את העומד להתרחש והלך ואסף את מסמכי הקהילה מהמשרדים ומהבתים השונים ושמר אותם. לימים העביר בנו את הספרייה ואת המסמכים לאחד מהמנוחים העתיקים בהרים, לא הרחק מהעיר. נדמה שכל שניגשים לחיפוש בית הקברות, הולך ונחשף סיפור מורכב בעל מרכיבים של ספר בלשי.

נדמה שג'ני מלווה את דרכי ומוליכה אותי ממקום למקום ומאדם לאדם. רחל לוי דרומר, המוזיקרה האקדמית של בר אילן ומקורבותיה של ג'ני, היא אחת הדמויות המובילות בסיפור. היא ילידת סקופיה, 1956. "אבי ממשפחת לוי במונסטיר, היא ביטולה", היא מספרת "כל המשפחה הושמדה מלבדו ומלבד אחיו. בי 1944 הוא היה סטודנט לרפואה בסופיה ובזמן איסוף היהודים הוא לא היה שם. אמי ניצלה בזכות אביה הרופא. הבולגרים שחררו את הרופאים היהודים כדי שיטפלו במחלת הטיפוס שהתפשטה, ולאחר מכן הצטרפה המשפחה לפרטיזנים. כשהסתיימה המלחמה אבי, ד"ר חיים אברבנאל, מונה למנהל בית החולים בביטולה והכיר את אמי, שהייתה גם היא רופאה. הם התחתנו והולידו אותי. בי 1963, בעת רעידת האדמה הגדולה בסקופיה, נהרגו שניהם. אני שהייתי בחופשה אצל סבי וסכתי בביטולה וניצלתי. מיד לאחר האסון החליטו סכא וסכתא לעלות לארץ והם גידלו אותי בביתם בבת ים".

זהות מתעוררת

רחל מעידה שג'ני לכל הייתה בביתם פעמים רבות וראיינה את סבה וסבתה לצורך כתיבת הספר. "במהלך כל השנים האלה דיברתי עם סכא וסכתא בסריברקוואטי, המשכתי להתעניין בקורות המקום ושמרתי על קשר עם מימה ועם משפחת סדיקווי. מימה שאלה אותי ושוב – אם ביטולה היתה מרכז יהודי כה חשוב, איך אין בה מרכז מחקר או מוזיאון? מהצד השני נשאלתי שוב ושוב שאלה שלא מפסיקה להרגיז אותי – אם את ספרדייה, איך נספתה משפחתך בשואה?".

דומה ששאלה זו, המעידה על בורות והתכחשות לגורלה של יהדות הבלקן, דיה כדי לעורר את הצורך העז למלא את תפקידם של המעטים ששרדו ולספר את הסיפור שלא סופר על גורל יהדות מקדוניה. "חשוב לי לספר את סיפורה של יהדות מקדוניה, הרי נשארתי יחידה ממשפחתי", מסכמת ד"ר רחל לוי דרומר, וברור לה ולכולנו שאנו על פתחו של עידן חדש. מקדוניה והבלקן מתעוררים לזהותם ואנו לפתחו של ספר משיש שבור. תולדות חייה של קהילה תוססת ויוצרת מגירוש ספרד ועד השואה. ●